

kibontakozását. Ezek a csapatok 1703. szeptember 20-án a szentbenedeki csatában vereséget szenvedtek a felkelőktől.³⁰

A Gubernium 1703. szeptember 25-én küldte ki Toroczkai István aranyosszéki főkapitányt, csiki és udvarhelyszéki székely csapatokkal a Szamos vidékére. Ezekre a Boncidánál táborozó csapatokra ráütöttek Boné András és Orosz Pál kurucai, akik Magyarországról jöttek be. A felkelők egy része szétszaladt, más része kurucnak állt. Toroczkai István megadta magát, majd Rákóczi szolgálatába állott, s ő lett egy időre az erdélyi kurucok parancsnoka.³¹

Egy másik székely egységet Rabutin szeptember 25-én Marosvásárhely vidékére rendelt. Ennek vezetői, Ugron Tamás és Pálffy Zsigmond – értesülve a Szentbenedeknél történekről – nem lelkesültek a küldetésnek.³²

Rabutin generális igyekezett elejét venni, hogy a székelység felkelése általános jelleget öltjön. Ezért a székek főkapitányait utasította, hogy jelenlétükkel igyekezzenek a forrongásban lévő alattvalókat lecsillapítani. Ez azonban egyre kilátástalanabbá vált, mivel a Rákóczi vezette felkelés a magyarországi területeken egyre komolyabb sikereket ért el, aminek hatása az erdélyi részekre is kisugárzott. Ugyanakkor nem maradt hatástalan a fejedelem által 1703 őszén kiadott vetési pátens sem, amely megismételte a brezani kiáltvány azon kitételét, hogy a felkelésben résztvevő jobbágyságok és szűkebb családtagjaik mentesülnek mindenféle földesúri szolgáltatástól. A nemesség viszont pozitívan fogadta Rákóczi álláspontját, miszerint a felkeléstől távol maradó jobbágyságok és szellemi kötelesek feudális szolgáltatásaiknak eleget tenni. A nemesség az adott körülmények között Rákóczi álláspontjában bizonyos garanciát is lát jogainak respektálásáért. Ennek is szerepe volt abban, hogy az erdélyi nemesek közül bekapcsolódtak a Habsburg-ellenes felkelésbe, sőt 1704-től a felkelők nagyobb katonai egységeinek vezetői jórészt a birtokos nemesség soraiból kerültek ki, és hogy az erdélyi felkelők katonai egységeinek létszáma 1704 augusztusában már húszezer körül mozgott.³³

Rákóczi jelzett politikája eredményezte, hogy létrejött egy hallgatóságos kompromisszum az erdélyi nemesség s a függő társadalmi kategóriák, főleg a jobbágyság között, miszerint utóbbi elismeri a nemesek katonai vezető szerepét a Habsburg-ellenes küzdelemben, a nemesség pedig kész együttműködni a jobbágysággal a felkelés idején. Ez a hallgatóságosnak tekinthető megegyezés nagy fontossággal bír a felkelők hadseregének csaknem egy évtizeden át tartó sikeres tevékenységében. A kompromisszumnak fontos szerepe volt a felkelés alatt bekövetkező politikai, társadalmi és más természetű kérdések rendezésében is.

Magyari András

Rákóczi fejedelem nyomdokain

1. 1705-ben járt Kőváron a nagy fejedelem. Még hat esztendeig folytatódott a szabadságharc, győzelmek és vereségek következtek, de inkább vereségek. Kővár kuruc maradt – a végső veszteség. A makacs kitartás, a csakazértis ellenállás szigete lett ez a sziklaerőd a Lápos medre fölött, meredek magasságban.

Innen, Kővárról emelkedik a boltív egyik szára a történelem egére. Alatta haladok Máramaros és Szatmár falvaiban, városaiban.

Jól tudom, hogy ezen az úton a majtényi síkság felé tartok, ahol meteoritként hullott alá a boltív sebzett szárnya. Szívárvány volna csak a boltív? Szép káprázat, még ha a nap színei szikráznak is benne? Szívem dobbanása felelne ezen a tájon minden csatahelyre, havasi városra, amelyeken kurucok lába nyomát, vére hullását sejtetem.

2. Maga a fejedelem így emlékezett látogatására Kővár sziklavárában: „Megléphetős fáradtsággal vonultam vissza. Útközben megnéztem a fűntebb már említett kővári várat, mely magában a szo-

³⁰ A székelység története a 17–19. században. Csúkszereda, 2001. 46. old.

³¹ Várkonyi Ágnes: i. m., 1954. I. 47. old.

³² Udvarhelyszék Levéltár, Comissiones, 1703. 69. sz.

³³ II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Kriterion-Polis. 1994. 78–80. old.

ulatban egy meredek és igen magas kősziklán fekszik... E várnak a tőle elnevezett kerület ajára van vetve, ami által kapitánysága elég jövedelmessé válik arra, hogy a főbbjei is áthúzzanak utána... Kapitánya, aki nekem már előtte kaput tárt volt, gróf Teleki Mihály vala. A kerület lakóiból álló helyőrség élén jött előmbe; a lakosság köteles mindennel ellátni a várat. Ők bátor hegyiakók s ragaszkodnak várukhoz, ezért meghagytam mindent, úgy mint volt, nem változtatván semmit régi szokásaikon."

Távolról romantikus kirándulóhely lehetne, ha a sziklaormot – amely ugyan csak 407 méter magasságban van, de a Lapos vize fogja körül – könnyen meg lehetne közelíteni. Miután Rabutin császári tábornok szétdobatta, a szétomló kővek közül a völgyi falvak lakói igen sokat elhordtak és beleépítettek apró házaikba, még inkább a sütőkemencékbe. Hiedelem lett, hogy a kővári kövekből épül a legjobb kemence, ez tartja meg legjobban a forróságot. Mintha hozzászoktak volna a puszkagolyókhoz, ágyúlövedékekhez... Akad völgyi lakó, aki nem is tartja egyébnek a hajdani várat, a széljárta magányos romot, mint felhagyott kőbányának...

Hol lehet híd, palló, gázló a Láposon át? És hol jártak fel a várba? Falvak tucatjainak sorsa, élete-halála függött ettől a vártól: Sárosmagyarberkesz, Törökfalva, Butyásza, Kővárremete, Csolt, Szakállfalva, Koltó, Katalin, Hagymáslapos, Hosszúfalva, Tótfalu arra északra, a Szamos és a Lapos köze le egészen Sósmezőig. A földrajztudós folyami teraszokkal szegélyezett fennsíknak nevezi. Ennek majdnem teljesen elszigetelt dél-keleti végén, a Lapos nagy kanyarulatában – különálló halmon – Kővár erőssége. Nem tartozott szigorúan véve sem az Erdélyi-medencéhez, sem a Tisza Alföldjéhez. E medencében egyesül a Zazar a Lápossal, széles völgyükben helyezkedik el Nagybánya, fennebb pedig Felsőbánya. Volt liber baronátus, vagyis olyan terület, ahol sem az ispán, sem más megyei tiszt bírói hatáskört nem gyakorolhatott. Bethlen Gábor fejedelem keményen megróttá a közép-szolnoki főispánt, amiért Kővár közigazgatásába beleártotta magát... Volt megyei jogú, önálló közigazgatású vidék, Szolnok-Dobokából kiszakasztva. Parancsolója a főispáni jogkörű főkapitány...

A magyarberkesziek még ismerik a legrövidebb utat, a fák közé rejtekező régi csapást falujuktól a halom lábáig, onnan fel a tetőre. Pedig a várrom közigazgatásilag Butyásza vagy Buconfalva határába esik. Kővár őrségét századokon át Berkesz népe adta, és erre a településre, egykori mezővároskába húzódtak vissza öregségükre a harcban és szolgálatban megvénytelt várőrök katonái, meg a rokkantak, veteránok.

Négyen vagy öten ülnek a tágas szobában, Berkesz középpontjában, ami megítélhető arról, hogy szomszédságunkban a református templom áll, még a reformáció előtt emelt épület. Középkorú férfiakkal beszélgetek, csak egyikük egészen ősz öreg, nyolcvanhat esztendő, Papp Mihály bácsi. Várkatonák utódai valamennyien.

– Feljegyzés, okmány maradt-e erről?

– Minek papír? – kérdezi az öreg, és piros arca még jobban kigyullad. Fehér bajusz, élénk kék szem, mint derült ég havas mező fölött. – Az emberek véreben van itt ma is a katonaszellem, ezzel születnek, a fegyelemmel, a parancs tiszteletével.

Középkorú férfi megjegyzi erre, hogy így igaz, a magyarberkesziek ma is vigyázzba vágják magukat, ha parancsot hallanak. A parancs olyan a szemükben, mint az idő vagy a természet. Betartják a parancsokat, a felülről jövő utasításokat akkor is, ha nincs nyükre vagy éppenséggel úgy érzik, hogy káruk válik belőle.

Van ebben az alázatos megjegyzésben zúgolódás, burkolt lázadás a százados berkeszi beidegződések ellen.

– Mondjon egy ilyen parancsot – unszolom.

Az emberek egymásra néznek, aztán Papp Mihály bácsira. Ő a legidősebb, neki kell a falu dolgairól elsőnek nyilatkoznia. Ez is a katonai világ maradványa. Papp Mihály megérti a pillantásokat, tudja a tisztét.

– Ne mondjuk parancsnak – vezeti be. – Inkább tanácsnak... Mindenképpen felülről jött, s arra nagyon figyelnek nálunk. Sárosmagyarberkeszen első szóra megalakult a termelőszövetkezet. Mint amikor megfújják a kürtöt sorakozott mindenki. Pedig az emberek érezték, hogy nem nekik válik hasznukra. Mint a jobbágság idején... Akkor legalább ismerték az uraságot, nem csak a tisztartóját.

Folytatná, látom rajta, de megakad a torkán a szó. Nehezen hallgat el, mert a pontosság embere. Faluját is Sárosmagyarberkesznek nevezi akkurátusan, mint a régi krónikák 1908-ig.

Sárosnak hívták azt a nemesembert, aki a kővári őrségből ide telepedett le, ebbe a völgybe, vagy éppen – helyi monda szerint – ő alapította a falut. Papp Mihály igen érzékeny minden hagyományra, a valószínűtlen mesékre is. Társai az emlékezésben, Hézső Sándor, ifjú Turuczko Gáspár meg Mihály István mint rendelt feljebbvalójukat hallgatják. Berkesz és Kővár olyan volt, mint két testvér, egymás nélküli meg sem lehettek volna. A templomba ide jártak le a hegyről. Élt egykor a várban egy nagy hatalmú, erélyes asszony. A nevét nem tudja, de ott élt biztosan. Minden vasárnap ökrös szekéren ereszkedett le Berkeszre, a templomba. Díszes szekérral, felpántlikázott ökrökkel.

– Mikor lehetett ez, Mihály bácsi? – kérdezem illő kételkedéssel.

– Mikor? Nem mündegy! Megvan annak vagy hatszáz esztendeje!

– Hat évszázada tartja észben Berkesz népe?

– Mindig is emlékezetében fogja őrizni. Mert nagyon szerencsétlen, szomorú asszony volt, hiába járt felpántlikázott ökrös szekéren.

Kételkedhetünk tovább is, hogy miként ereszkedett alá ökrös szekér a várból, gyalogösvényt is alig találni a sziklaoldalon. De szomorú sorsú, boldogtalan asszony lakója csakugyan volt Kővárnak, ha nem is hat évszázaddal, „csak” 380 esztendővel ennek előtte: Báthori Zsigmondné Mária Kresztina. Az osztrák főhercegnő, akit szülőhazájában Kristiernának szólítottak, félig-meddig egy új politikai irányvonal zálogaként került Erdélybe. Báthori a török szultán helyett a német-római császár, vagyis a Habsburgok védelme alá helyezte fejedelmi koronáját. Politikusnak sem volt jó Zsigmond. Férfinek még kevésbé. Ez a „szép, ifjú és nemeslelkűségben páratlan” nő meggondolatlan, léha és kegyetlen férjet talált a fejedelemben. Csak néhány hétig bírta ki a gyulafehérvári palotában, száműzetésbe jött a messzi Kővárba, amely még Szapolyai idejében került volt erdélyi jogar alá. Mária Kresztinát itt is körülvehetné vigáság, szórakozás, tánc és vadászat, ha alkata volna hozzá. Zárdai komorság jobban illik a lelkéhez, később majd, férjétől elváltan, apáca lesz belőle, a halli zárdai fejedelműje. Örömet abban leli, ha Grácban élő anyjának panaszkozhatik magányára és honvágyára.

Felpántlikázott ökrös szekéren járt volna le a várból a faluba? Nem az a mozzanat maradt-e meg a népi emlékezetben, mikor az Erdélyből távozott Báthori Zsigmond helyébe, 1598-ban a császári akarat Mária Kresztinát emelte a fejedelmi székbe, s ő valóságos diadalmenetben indult el Kővárról és vonult be Gyulafehérvárra? Áprilistól augusztusig uralkodott, Báthori Zsigmond újra visszatért, feleségére pedig a bujdosók sorsa várt.

– Más monda él-e a várról Berkeszen?

Hézső Sándor feleli:

– Berkeszpataján van a Piros Dani dombja. Azt mondják, ott élt a vár kürtöse. Ő riadóztat a környéket, ha segítségre volt szükség Kőváron.

Más népi emléknym nincs. Pedig Kőváron nevezetes rabok voltak bezárva, köztük halálra szántak is, tanyáztak itt hamis pénzt verők, nagyurak és szélhámosok, vitézek és árulók... Csak a boldogtalan Mária Kresztina története ragadta meg az itteni nép képzeletét, és névtelen mesehősként őrizi alakját.

A történetés nyilván a ridegebb tényekre figyel. Csetri Elek professzort Kővár szerepéről kérdezem Erdély és a Partium sorsában.

– Többzintésre épített, kiváló vár volt. A külső „kis váracskának” elkeresztelt erődítmény az alsóbb szinten a belső várba vezető utat és a feljártot ellenőrizte. Lövébástyával – „álgyúk bástyájával” –, folyosóval egybekötött várfalakkal volt körülvéve, lörésekkel teletűzdelve. Több „fel- és levonókapu” védelmezte. A középső várnak az előbbiekhöz hasonló kapurendszer volt. Az erősség legjobban kiépített része a belső vár, amely „kősziklára, kövekből építetett”, s „őregkapujának” nyilván szintén volt felvonóhídja. A vár mindhárom szintjén strázsák darabonházak, „katonák háza”, kapitányok háza állt, s nem hiányoztak a gazdasági épületek, a fegyveres szoba, egykori magyar nevén a cejtház, a puskaportartó pince...

Építéséről pontos adataink nincsenek. A XVII. század második felében első ismert birtokosai a Hermány nembeli Laczkfiak... Sok ura volt a későbbi időkben... Báthori-kézre kerül... A Habsburgok szerzik meg... János Zsigmond 1567-ben csellet beveszi. Ettől kezdve az erdélyi fejedelemség fontos nyugati végvára, Husztal, Székelyhíddal, Váráddal, Jenővel, Lippával,

Lugossal és Karánsebessel együtt. Kővár szerepe elsősorban az, hogy az erős császári őrséggel telerakott Szatmárral szemben fedezze Erdély északi bejáratát, a Szamos és a Lapos völgyét.

A kuruc mozgalom egyik fontos katonai és társadalmi támasza Kővár, miután Teleki Mihály főkapitány 1704 januárjában a császáriaktól átállt a felkelők oldalára. A főkapitány az egyik lovasezred parancsnoka lesz, a sorsjényi fegyverletételkor maga is a meghódolók között van. Kővár pedig nem kerülheti el sorsát: néhány évvel meghódolása után Rabutin, más erdélyi várakkal együtt, felrobbantja...

Nemsokára három évszázada annak, hogy berkeszi őrkatonája utoljára ment fel szolgálattételre Kővárba.

Berkesznek csaknem hatszáz lakosa van, háromszáznolcvannégy magyar és vagy kétszáz román. Az utóbbi évszázadban nemigen növekedett a népesség. A századfordulón ötszáz-nolcvannégy lakos közül háromszázharmincnyolc magyar és százkilencvenhat román nemzetiségű. A fiatalok közül mind többen költöznek be Nagysomkútra, Nagybányára, Felsőbányára. A napi ingázók útja is arrafelé visz. A földművelés soha nem tartotta el Berkeszt. Századokon át a vár adott kenyeret a népnek.

Az ingázó berkeszi bányászok közül a harmincből huszonöt magyar nemzetiségű. A szomszédos falvakból mind román vándorok ülnek fel a buszokra. Sárosmagyarberkesz szellemi örököse egy költői életműnek, amely a néptestvériség jegyében fogant. Itt született 1817-ben Medgyes Lajos költő, egyházi író, publicista. Marosvásárhelyi diák, majd haláláig, 1894-ig Dés város református lelkésze. Lelkes híve Petőfinek, 1847-ben nyílt levélben kelt pártjára az *Életképekben*, mikor alantas támadások érték. A szabadságharc idején versekkel buzdította a honvédeket, a bukás után börtönt viselt. „*Hazámnak hős lakosai / Feledjétek a pártviszályt!*” – így kezdődik híres *Békeszszövege*, amelyet 1945 után az erdélyi magyar újságok sűrűn újraközöltek. Szülőhelyén Medgyes Lajost nem ismerik.

A kuruc időkben került közel egymáshoz Kővár vidékének magyar és román népe. Kővárremetén, Karulyon, Kováson – mindegyik a kővári uradalomhoz tartozott – román falusiak házában ma is ott látni II. Rákóczi Ferenc arcképét.

– Mint az ikont, úgy tisztelik – tanúsítja, személyes élményei alapján, ifjú Turuczko Gáspár. Hangját egyszerre szomorúság fátyolozza. Az ő házából azonban elvitték azt a képet, amit a remetei meg karulyi románok éppen olyan becsben tartanak, mint ők. Múzeumi emberek szálltak ki a faluba, legalábbis annak mondták magukat, de olyan keményen parancsolták, mint a román csendőrök szokása. Megvan annak vagy húsz esztendeje is. Összeszedték a faluban az „irredenta” magyar képeket, II. Rákóczi Ferenc portréját, akinek a zászlaja alatt őseik a kuruc szabadságharc idején harcoltak, meg a Petőfi Sándorét, aki egyik forradalmi versét ebben a faluban írta.

– Nem loptam én ezeket a képeket – méltatlankodott Papp Mihály. – Tisztességesen kérészt pénzen vettem meg 1914-en Kolozsvárott, mikor a Huszár Pál báró úr inasa voltam.

– Jöjjen el utánuk a bányai múzeumba.

Papp Mihály nem ment el a bányai múzeumba. Ott kit keressen? Itthon szidja azóta is a helybéli feljelentőket, megrágalmazóit.

Petőfit sajnálta igazán, a költőhöz joga van, köze van Magyarberkesznek. Ebben a faluban írta *Véres napokról álmodom...* című versét 1846. november 6-án. A falu határában, a Lencsés nevű emelkedőn volt a Teleki család szőlője és vadászkastélya. Ide lovagolt el Petőfi Koltórol; a két falu között a távolság alig tizenöt kilométer. ... Megfordult Berkeszen Rákóczi Ferenc is, úgy hívják a Miskolca nevű szőlőhegyen átvezető utat, hogy Rákóczi útja.

Petőfi a Teleki grófok berkeszi szőlőjében új világ eljövételét álmodta, a jövőt hozó harcok harsány trombitáját hallotta ki az idők csendjéből. A szőlők szomszédtságában, Kővár előtt én most a múltat álmodom bele a tájba. Mintha ez nehezebb lenne!... Romfalak helyén erős bástyák. Besüppedt pincenyílás fölött rácsos börtönajtó. Mohás kövek helyén fényesre koptatott várpiac. A bástyán zászló, Rákóczi-zászló, *Pro libertate* felirattal. Örök a falakon...

Ilyen lehetett kuruc fénykorában Kővár?

Roppant robaj. A bástyák leomlanak. A kövek a Lapos vizébe hullanak bele, csobbanásuk egybeolvad, ijesztő dörgésbe, mintha a föld mélyéből jönne a hang. Rabutin parancsára összedőlt a sziklavár.

Széthasadozik az álom is, amely a hegyfokra vetődött. Ott csak csonka falak látszanak megint, magányos romok...

3. Kaplony: kikötő az idők partján. Valamikor valóságos kikötő volt itt, az Ecsedi-láp déli szegélyén. Kapaszzkodó a szárazföldre, az életbe, a megmaradásba. A ferences templom súlyos falai mély fundamentumot sejtetnek. Ezen a helyen állt 1080-ban a bencések monostora? Vince páter úgy véli, hogy a bencések is már előbbi templomalapra építkeztek. A monostor körül a Kaplony nemzetség birtoka.

A Károlyi család ebből a Kaplony nemzetségből eredeztette magát.

Vince atya tovább vezet. A templom mögött családi mauzóleum. Az 1834-es iszonyú földrengés után, Ybl Miklós tervei szerint neoromán stílusban építették újjá a kolostort és a sírkápolnát. Érckoporsók talapzatot. Legelől a Károlyi Sándoré. A legrégebb halott itt nem ő, hanem Károlyi Mihályné, Lápospataki Borbála 1668-ból. Az utolsó koporsót 1943-ban helyezték el az egyik oldalfülkéjében: a gróf Károlyi Imrét. Carrarai márványból – egy darabból – faragott feszület őrködik itt az idők békéje fölött. P. Barzani olasz mester munkája. Éppen egyszerűségében vagy inkább sejtett gazdagságában fejedelmi ez a kripta.

Riadtan húzódok el Károlyi Sándor katafalkjától. Aztán azért is közelebb lépek, kezem végigsimítom a réz pikkelydszéken. Taszit és vonz a történelem. Már a kortárs Cserei Mihály áruháznak nevezi Károlyi Sándort. Petőfi indulatosan elátkozza az ő korának Károlyi grófját: „...apja, nagyapja, szépapja hazaáruló volt”.

Károlyi Mihály – a család utolsó grófi sarja, aki már nem használta e címét – a költő haragjánál is elfogultabb: „Az első vizitkártyán, amelyet nemzetségem a grófi koronával ékesítve adott le a történelemnél, lent a sarokban és szomorú szavak olvashatók: szatmári béke, 1711... Ez a béke az, amelyben a magyar nemzet évszázados dicső ellenállás után megadta magát a Habsburg-háznak; ezt a békét a Rákóczi-féle szabadságharc legbátrabb és győzelmeiben leggazdagabb hadvezéreinek egyike fegyverlerakásával tette lehetővé, aki ezért a császártól grófi címet kapott. Ez a generális Károly Sándor volt, az én ősom.”

Az én szülőfalum, Uzon – messzire ide, a Székelyföld déli végén – kurucfészek volt, amiért aztán a labancok felégették lakóinak egy időre menekülniük kellett, át a hegyeken. Igaz, még jóval a majtényi fegyvertörés előtt. Jogom lehet-e nekem itt most, egyféle történelmi „hites helyen” – pusztán gondolatbeli – személyes tetemrehívásra?

Megtette ezt a kortárs történelemtudomány. Németi János károlyi történelemtanár, aki velem tartott Kaplonyba, érdekes könyvet kölcsonzött ide a szatmári békéről. Szerzője, Bánkúti Imre, éppen Károlyi Sándor szerepét vizsgálja: áruházas volt-e, vagy józanság, s mi lett e béke következménye?

Nyolcesztendei hősi szabadságharc után a szerencse elpártolt a kuruc seregektől. Szatmár, Szabolcs, Ung, Ugocsa, Máramaros tájaira zsuagorodik II. Rákóczi Ferenc hatalma, arra a vidékre, ahonnan 1703-ban a felkelés elindult. Ismétlődik a történelem – fordított előjellel. 1711 elején Rákóczi már inkább Lengyelországban időzik, és a kedvező nemzetközi fordulatra, elsősorban I. Péter orosz cár katonai segítségére vár, hiába. A kuruc csapatok fővezére Károlyi Sándor. Vele szemben magyar főúr a császári főparancsnok, gróf Pálffy János. A kuruc sereg számbeli jóval kisebb, utánpótlási vonalai nincsenek már – egész Erdélyben a Habsburg-ármádia az úr –, a nemesek, a menekültek, de a vitélz rend tagjai is beleuntak a kilátástalan háborúba. Pálffy nem indít döntő támadást – pedig bécsi utasítása van erre – nem katonai döntést, hanem politikai megegyezést akar: a nemesség kiegyezését a megmaradt lehetőségek szűkös talaján. Pálffy kezdeményezi a tárgyalásokat, Károlyinál kezdi, levéllel, futárok útján, de maga Rákóczi is találkozik Vaján a labanc generállal. Rákóczi és Károlyi útjai 1711. március végén válnak el, ettől kezdve a két kuruc vezér a maga külön útját járja. Károlyi Sándor, a nemesi rendek egyetértésével, jóváhagyásával megkötö a paktumot. Rákóczi Ferenc pedig a bujdosást választja, a kuruc politika elveinek mindhalálig való vállalásával.

„A szatmári béke kompromisszum volt a rendi-nemzeti erők és az abszolutizmus közt; pozitív és negatív vonásokkal. Az előbbiektől első helyen kell említenünk azt, hogy meg-

mentette a függetlenségi háborút és az országot a katasztrofális katonai vereségtől s annak összes következményétől. Valószínű, hogy egy másfajta befejezés végzetes lett volna az etnikai állományában az előző évszázadokban katasztrofálisan megfogyatkozott magyarságra. A rendi-nemesi nemzet kereteinek fenntartása tehát sok retrográd vonása ellenére lehetőséget biztosított a további *nemzeti fejlődéshez*.” (Bánkúti Imre)

Rákóczi Ferenc még huszonkét évet élt franciaországi száműzetésben, majd rodostói félig-fogságban. És máig él a nép szívében, dalaiban, a lázadó történelem emlékezetében.

Károlyi Sándor tizenhárom évvel fiatalabb volt az egykori fejedelemnél, és tíz évvel élte túl. Vagyis harminckét esztendeje volt a szatmári béke után. Mit tudunk erről a bő három évtizedről?

Tömbház tágas nappali szobájában fiatal tanárral beszélgetek. Károlyi S. Mihály társszerzőként Gyárfás Jenőről írt monográfiát, szindarabokat közöl a *Művelődésben*. Magyar szakot végzett a marosvásárhelyi főiskolán, de történelmet, földrajzot, rajzot és más tárgyakat is tanít Csanáloson.

- Történelemórán beszél-e tanítványaidnak a szatmári békéről?

- Többet kellene szólnom róla. Elvégre ez itt helytörténet is.

- A tanterv?

- Nem csak az. Lehet-e ennél bonyolultabb lecke? A gyermek képtelen árnyalni. Csak a győzelmet vagy a vereséget tudja érzékelni igazán. Mindig a győztesekkel, az erősebbekkel tart. Éppen gyámoltalansága miatt? Lehet... Csillag a gyermekek szeme, ha Hunyadi Jánosról, Mátyás királyról vagy Napóleonnal beszélnek nekik. Igaz ügyért harcoltak-e? Nem érdekli őket. A gyermekek győzelmi mámort kívánnak, mint egy futballmérkőzés szenvedélyes szurkolói. Ők Rákóczit csak úgy értik meg, ha győztes fejedelemként mutatom be. A bujdosó nem rokonszenves számukra. A győztesért rajonganak.

A népi tudat is ilyen „gyermeki”? Ezért oly dicső ma is paraszti portákon, kézművesek házaiban, mesékben, népdalokban a kurucok halhatatlan fejedelme?

Rákóczi a szívünké, örökre.

Ha Károlyi Sándor józanságát elfogadom, a kuruc fejedelem akkor is ott marad a maga helyén.

Németi János évezredekkel társalgó józan történész. Szentmiklóson született, Nagykárolyt tartja nevelő városának, ide tért vissza történészi diplomával, nagybányai kitérő után. Általános iskolai tanárként doktorált, ami eléggé ritka.

Tárgyilagosan, indulatok nélkül beszél a Károlyi család történetéről, a szatmári békéről és mindarról, amit ez a rendezés hozott Károly vidékére. Főleg a sokat vitatott telepítésekről.

A Károlyiak várát, illetve a Károly helynevet 1355-ben találjuk először az oklevelekben. De már 225 évvel később szerepel Kaplony, az ősi Károlyi fészek. A Károlyi család kastélya 1482 épül, Mátyás királysága alatt. Fontos szerepet játszott a partiumi város az önálló erdélyi fejedelemség történelmében: Bethlen Gábor fejedelem első felesége Károlyi-lány volt, Zsuzsánna.

A mindig gazdag Károlyi családot az első gróf, Károlyi Sándor tette az egész környék urává. (Az első főnemes, bárói rangban Károlyi Mihály 1609-ben.) A volt kuruc vezér, majd a fegyvert letevő főúr donációkkal növelte hatalmas birtokait.

Ha nem ajándékozással kapta, akkor akár erőszakkal is gyarapította vagyonát. Erdőd vára a kuruc szabadságharc idején Rákóczi-tulajdon. A fejedelemnek óriási összegekbe kerültek a hadjáratok, kölcsönt kellett felvennie. Mégpedig vezérével, Károlyi Sándor bárótól. Zálogul Erdődöt kötötte le. Miután 1715 után Rákóczi végképp elveszítette birtokait, Károlyi Sándor félig jogosan, félig jogtalanul elveszi Erdődöt.

- Másként kié lett volna? – kérdeztem.

- Alighanem a Habsburg-házé. Illetve annak valamelyik hűséges emberéé. Éppen itt a szatmári béke egyik magyarázata, illetve Pálffy János immár jól kirajzolódó irányvonalának mozgatója. Bánkúti Imre joggal állapítja meg, hogy a labanc arisztokrácia és nemesség, tehát a császárpárti magyar főurak számára nem volt közömbös a nemesi birtokállomány sorsa, mert „a felkelők elkobzott birtokának zömét nem magyarok, hanem németek és csehek kapták”. Az eccsed-i birtokot, amelyre még Sándor kezd alkudni, Károlyi Ferenc megvásárolja. Érdemes

odafigyelni a Károlyi család jobbágypolitikájára. Persze, koruk gyermekei voltak ők is, nem akarták felszabadítani a jobbágyokat. De míg másutt a jobbágyok földjeire a földesúr erőszakkal tesz kezet, s a jobbágyi robotnapok számát négyre vagy ötre emelik, és ez így tart 1848-ig, addig a Károly környéki falvakba a hadjáratok során elpusztult régi magyar lakosság helyére telepített svábok teljes jobbágyi szessziót kapnak. Úrbéresek ugyan, de saját földjüket művelik meg. A jobbágy termését eladhatta, érdekelt volt a termelésben, az úrbéri szolgáltatásokat egyénileg vagy közösen megválthatta. Például Nagykároly városában egyes városrészek közösen fizették a megváltást a Hajdúváros, a Svábrész, a Magyarrész, a Mesterrész a legrégebb telephelyek. Ez valószínűleg tudatos törekvés volt a Károlyiak részéről. A jobbágyoktól befolyó jövedelmük egy részét befektették. Új termékekkel kísérleteztek. A mostani károlyi református temető régebbi helyén epreskert volt. Károlyi Sándor üveghutát alapított a Bükkben, emberei az üvegekkel a Havasalföldre is eljutottak. Jól átgondolt gazdaságpolitika nyomait fedezheti fel a Károlyi család történése. Ez 1848-ban kezd hanyatlani, új tulajdonosok jönnek, kialakulnak a tanyák. A két háború között csak a Klára-major és a város központjában álló kastély a családé. Az első világháború után a romániai földreform lényegében felosztja a nagy birtalmat. Új falvak alakulnak, főleg románok betelepítésével.

Károlyiék hajdani kastélyától indulunk el városi barangolásra... Ez lett volna a Szarvas Fogadó? Melyik szobában lakhatott Petőfi? Szemben állt a Térey-ház, ott vendégeskedett az erdői tisztartó leánya... A tér szélén a barokk stílusú római katolikus templom; a XVIII. század második felében épült, majdnem száz év múlva Ybl Miklós restaurálta. Ennél öregebb a tőzsomszéd, a volt piarista rendház. Ide költöztették át 1780-ban Ungvárról a nemzeti iskolát. Még abban a tanévben 280 tanítványa lett Szatmárból és a szomszédos vármegyékből.

– A Károlyi család patronálta ezt az iskolát, illetve főiskolát?

– Annak a régi Károlynak ők voltak a védnökei, urai. Akaratuk döntött mindenben. Szemben jó néhány más arisztokrata családdal, a Károlyiak mindvégig pártolták az anyanyelvű művelődést, színjátszást, nyomdászatot. Ha véletlenül a kezébe kerül, olvass bele a Károlyi Sándor levelezésébe feleségével, Szalai Barkóczy Krisztinával, ízes gazdag magyar nyelven íródtak ezek a levelek.

Visszaszállunk képzeletben Károlyi Sándorhoz, a grófhhoz, a fegyvert feladóhoz, mert visszavezet hozzá az az emlékkő, amelyik Kapnikbányán, Alsó- és Felső-Handal között látható, ahol elkeskenyedik a kapniki völgy. Az út menti emelkedésen a tatár betörés emlékköve. Mellette jegenyék. Tömör, sírkőszerű oszlop. Beléje vésve: *Anno 1717. Usque hi fureint tartari.*

E tragikus tatár portya emléke beszercei barangolásomon is elémbé idéződött. Mégpedig a Fenyők Királya nevű, vénséges vén fa idézte fel, Marosborgó és Tihuca között. Ez a fenyő-patriarcha, ha a Radnai-havasok felé nézett akkor, a XVIII. század elején, a Borsa völgyében a tatárok csúfos futását láthatta. A török szultán parancsára törtek be keletről, a kán fiának vezetésével, hogy a Nándorfehérvárat ostromló keresztény hadakat ilyképpen is gyöngítsék, hátba támadják. Máramarost, Ugocsát, Szatmárt dúlta a tatár. Tízezer fegyvertelen, békés lakost fűztek rabszíjra... Megindult ellenük a vidék népe. Károlyi Sándor gróf, szatmári főispán mintha csak a kuruc hagyományokat ébresztette volna. Tiszai magyar nemesek, Kővár vidéki románok, bányai német mesterek fogtak fegyvert. Bagossy László alispán Felsőbányán, a csapat másik része Nagybányán verte meg a tatárokat. Bagossy katonái ezen a szűk völgyön át vették üldözőbe a Felsőbányán megfutamított tatárokat, és Kapnikbányán újabb csapást mértek rájuk. A borsai szorosban pedig egy volt kuruc hadnagy emberei kivágott szálfacát döntöttek az eszeveszetten menekülő betörőkre. Egy sem szabadulhatott.

A Fenyők Királya nem áll már az 1200 méteres magasságban. Vad vihar tépte le ágait, csontán hagyta a törzsét. Kapnikbányán ez a kopott emlékkő alighanem az egyetlen megmaradt emlékeztetője az utolsó tatárbetörésnek Erdélyben.

– Ha 1711-ben Nagymajtényban nem teszi le kuruc kardját Károlyi Sándor, felvehette volna-e főispánként hat évvel később, a tatárok ellen?

– Aligha – feleli a történész szavaival a történelem. A szükség néha ideiglenesen felcseréli a szerepeket, mindig az a döntő, hogy a szerep erősebb, vagy az ember maga.

A Károlyi család válságos időkben sokszor fordította a magyarok javára a történelem járását.

Két évszázaddal előbb, az akkori károlyi magyar nyelvet olyan becses emlék rögzítette, mint a magyar protestáns Biblia. Ha Károlyi Gáspár fordításának ódon zamatát, veretes szavait, tömörségét vagy naiv báját izlelgetem, idők mélyéből a hajdani nagykárolyi magyar nyelvet hallom: Károlyi a város szülötte volt.

Tudós tanár utóda, Révai Miklós – a bánsági Nagyszentmiklósról, egy ideig Nagykaroly piarista tanára – a magyar nyelv szabályait latinul foglalta rendszerbe. Révai első magyar verseskönyvét Károlyban adta ki 1778-ban, és mecénásának, gróf Károlyi Antalnak ajánlotta.

Officina lett volna akkoriban Károlyban? Majdnem negyedszázada működött már a nyomda, amelyet Károlyi Ferenc, a Sándor gróf fia alapított. Károlyi S. Mihály csanálósi tanár dolgozta fel mostanság újra a károlyi nyomdászat történetét, az 1754-es indulástól mai állapotáig. A Nagykarolyhoz hasonló kisvárosokban – ezen a tájon legalábbis – nagyon ritka akkoriban a nyomdavidálalkozás. A budai és kassai typographiák távol esnek, érvelt felfolyamodványában Károlyi Ferenc, emiatt „az egész szomszédság könyvekben szűkölködik, és mivel az országok és tartományok csak akkor jutnak virágzásra, ha az elmék az szépművészetek és tudományok által kiműveltetnek”.

A károlyi elméket Ferenc gróf magyar nyelven akarta műveltetni városában. – Mert akkor már fullasztó súllyal nehezedett erre a vidékre a bécsi udvar elnemzetlenítő, németesítő politikája, a szellemi önállóság eltiprása.

Károlyi vidéke, Szatmár megye adózó népének, hajdani jobbágyi lakosságának sanyarú helyzete készítette Nagykaroly történész fiát, Acsády Ignácot, hogy a XVI. és XVII. század gazdasági állapotával, a nép életével behatóan foglalkozzék, és megírja máig idézett, újabban 1948-ban kiadott alapvető munkáját, *A magyar jobbágyiség történetét*.

Megyeszékhelyre a grófi család érdeke, akarata tette Nagykarolyt. De várossá kereskedelme és ipara fejlesztette. A szaniszlói Karul-pusztán, messze vidékek e természetes találkozási pontján már Róbert Károly idejében vásárokat tartanak. A kastély mellett, a Gencs felé nyíló egykori mezőkön, ahol most új lakónegyed emelkedik, tömbházak sora. Az egyik panel csön-des lakásában Németi János családi otthonában folytatjuk a beszélgetést. A történész pontos: mikor melyik uralkodó adott vásárjogot, pallosjogot, szabadalmat. Okiratok, aláírások. Igazi alapítók a Sámson testvérek, akik 1741-ben a pék-, a gyertyamártó- és a viaszöntőipar alapjait vetették meg. Évtizedekkel előbbi a csizmadia-, szabó- és szűcscéhek privilégiuma. Megjelennek a bőrkészítők – közöttük ármális nemesek –, később majd a vargák céhe alakul belőlük. 1784-ben már ötvennégy mesterséget űztek Károlyban.

Maholnap a Károlyiak ősi kastélya marad az egyetlen eredetiség és igazi változatosság itt.

Ebben a kastélyban kapott helyet – inkább romantikus lovagvár, meseizű mézeskalács-palota – a múzeum és a klub. A múzeumot távolról érkező idegenek sűrűbben keresik fel, mint a helybeliek. A helybeli fiatalok és a környező falvakból kerékpáron bejáró ingázók az otthon-munkahely és esetleg a főtéri kávézó vagy a csapszékek körét ritkán nyitják ki a város múltbéli emlékei felé. Idősebb károlyiak közül némelyek egyenesen úgy érzik, túl sokat is tudnak, görnyesztő batyu az emlékezet, talán jobb lenne felejtetni... Mintha két város állna egymás mellett, mégis idegenül, csak néha találkozva véletlen idősíkon.

Ezt a találkozást múlt és jelen, valóság és hazugság között az 1989-es változások hozták el. Nagykaroly az egyetlen város Erdélyben, ahol az elmúlt esztendőknben nőtt a magyarság és fogyott a románás lélekszáma, mindenütt másutt fordított a folyamat, még a székely tömb településein is. Sajnos, nem a nagykarolyi magyar anyáknak köszönhető ez. A népesedési statisztikák nemzetiségi rubrikái változtak meg. Az 1977-es népszámláláskor Nagykaroly 24 500 lakosából 12 950-et románként tüntettek fel. A fennmaradó 11 100 személyt magyarként, németként és más nemzetiségűként szerepeltették. Így jött ki, ha nem is fölényes, de jól érvényesíthető román többség. A nagykarolyiak akkor is tudták, hogy az arány hamis, de módjuk, lehetőségük sem volt ezt nyilvánosan elmondani. Újat húztak volna a román polgármesterrel, aki éppen e „többség” jogcímén került a hivatalába? Hiszen még kinevetni sem merték a román városatya „nyelvészkedését”, amellyel kiderítette, hogy *Nagykaroly* város neve, amely románul *Carei*, a magyar elnevezés romános kiejtése, ősi román szóból, a *car*-ból – vagyis a *székérből* – származik. A polgármester parancsára azontúl így kellett ezt magyarázni minden látogatónak. Mit törődött azzal, hogy már 1335-ben Károlynak hívták a települést, mikor itt még híruk sem volt a románoknak! Ezt csak a levéltárak búvárlói tudhatták, márpedig a levél-

táratat Romániában a Belügyminisztérium megbízható emberei őrizték mindig és őrzik mind a mai napig.

Változás abban történt 1989 után Romániában, hogy a magyarság leszokott a mindennapi félelemtől. Így az 1991-es népszámlálás idején Nagykaroly magyar lakói nagyon a körműkre néztek a népszámlálási biztosoknak. És lám csak, kiderült, hogy a városban – amelynek az összlakossága 1997 óta 1861 fővel emelkedett – a magyarok alaposan megsaporodtak, lélekszámuk 13 825 főre emelkedett: németek 752 főt, svábot 431 főt mutattak ki. Román lakost 10 866 főt írtak össze, vagyis 2084-gyel kevesebbet, mint 1977-ben. Pedig egy sem ment el közülük, még jöttek is azóta. Igaz, hogy így is hatalmasan megnőtt Nagykaroly román népessége – az 1910-es összeírás óta. Akkor az összlakosság 16 078 főt, ebből 15 772 magyar volt, 216 román és 63 német!

Ennek a reális(abb) nemzetiségi megoszlásnak, meg az utóbbi helyhatósági választások eredményeinek köszönhetően, hosszú idők óta Nagykarolynak megint magyar polgármestere van!

Az ősi település magyar lakói kétségtelenül kezdik jobban érezni magukat városukban a mai károlyi történelemben.

*

4. El kellett érkezniem Majténybe. Alföldi síkság, amelyen emelkedőnek tetszik olyan csöppnyi magasság is, mint a Kraszna hídja Kismajtény előtt. Traktorok dolgoznak a széles, nagy határmezőben, az országúton teherautó zörög, különben csend és néptelenség. Az út menti parkolóban traktoros fiú, majtényi magyar legény igazít útba szívesen: ha a faluba érek, térjek le jobbra, a domahidai vasúti megálló felé... Ott zajos menet jön szembe, felpántlikázott kocsik és lovak, kurjongató fiatalok, román népviselet színes kavargása: lakodalom... Ki is értem az út végére, előttem az állomás, inkább bakterház. Kicsi falu ez – 1711-ben Nagymajtényhoz tartozó puszta –, kicsi állomás. Szemben bekerített apró kert, közepén mohás kő, minden ékesség nélkül, komor sárgához hasonlító: Szatmári béke 1711. április 27.

Kürtök harsannak meg, valaki szónokol, sortűz ropog, a zászlók még egyszer magasba emelkednek, hogy nyomban földre hajtsák fejüket... Korabeli metszetről vetítődött a kép ide előmbe: az egykori színhelyre. Vajon így folyt-e le a megadás szertartása? A metszet készítője nem volt itt akkor, s aligha fájt neki a zászlók megaláztatása, a Pro Libertate föltre omlása. Ifjabb Teleki Mihály jelen volt, II. Rákóczi Ferenc főtisztje, mielőtt át nem állt a császár szolgálatába, 1704-ben ő nyitja meg Kővár kapuit a fejedelem előtt. Naplójának hangja szentvenerül tárgyyszerű: „A magyarországi és erdélyi úri, fő és nemes rendeket megmustrálja grlis (generális) Pálffy János uram, az f. (fenséges) császár plenipotentiariusza. Ez nap disszolválódnak, tesszik le a zászlójukat és dobjokat: parancsoltatik mindazáltal ki-ki regimentjében legyen, másnap eleresztik.”

Másnap eleresztik... Az évtizedes, sokkal régebbi szabadságharc itt már csak ennyi!

Petőfi és koltói barátja, Teleki Sándor majdnem másfél évszázaddal később, Károly felé tartva, megáll e szomorú síkságon, és Teleki feljegyzése szerint tetemre hívja a történelmet:

– „Látod azt a kis domborulatot a rét végében, mindjárt ott a friss ugarszántás mellett?

– Igen.

– Tudod, mi az?

– Nem.

– 1711-ben azon a helyen pacifikált Károly Sándor.

– Tudom.

Elindultunk: némán, csendesen gondolkodánk, volt miről!”

Az emlékkövet Petőfiék nem láthatták. Később állította egy mérnök a Nagyvárad–Szatmár vasút építéskor. Ne maradjon jelöletlenül a hely. Nem gondolja senki, nem tesznek virágot soha a talapzatára. Nem ember sírköve, egy eszményé, amúgy is a szívekben él, ha él egyáltalán... De hát a puszta bekerítés is egyféle gondozás. Kissék tulajdona a kert, talán vasutas család, ők fogták körül az emlékkövet, hogy ne rongálhassa senki.

Vonat sístereg Szatmár felől. A háziak fia, Kiss Tibor érkezett vele. Diákgyerek, végzős az Unió szakliceumában. Tudja jól, hogyne tudná, miért áll ez a kő. Négy elemű magyar iskolába

járt. Kismajtényban, mivel csak négy osztály van itt. Olvasott a kurucokról. Rákócziról, a fegyvertörésről... Turisták néha eljönnek ide... Hangjában nincs meghatottság, pedig a történelem tőszomszédságában él.

Egy boltív aláhanyatló száránál. Mintha a magasból haragos villámként csapna bele a mohás, öreg emlékköbe, mert ingerelné... Bármennyire értem – megértem – a szatmári békekötés történelmi kényszerét, az ésszerűség érveit, itt mégiscsak iszonyú dráma ment végbe, leszakadt az ég, a boltozat – a szabadság.

Csonka, törött boltív Kővártól Majtényig! Beleborzongok, ha ez a nemes, nagy küzdelem is így bukott el, mint annyi sok fegyveres harc, véraldozat, tiszta szándék és jó reménység. A mohos kő mintha körém gyűjtené mind a magyar tragédiákat.

De ott a második boltív is fölöttem, fölöttünk a kék ég magasságában, a lelkünk legmélyén. Ez is végigkísért barangolásomon Misztótfalutól idáig: az egyéni és közös cselekvés, a művelődés, a betű, a tánc, az anyanyelv, az önkifejezés és önérték megtartó bizonyossága. Nem mérnökök számították ki e boltív erejét, teherbírását, hanem matematikában gyengébb, de hitben erősebb emberek: tanárok, diákok, garabonciás színjátszók, képiró festők, komor hangú írók és szomjazó olvasók, gyáriak és falusiak, lelkük és szívük parancsából. Ezért feszül biztosan az ív, még ha az idő ki is tördel belőle egy-egy követ. Költőanyaga az érzelem és öntudat, ezt pedig nem mállasztja semmilyen idő. Olyan szilárd és akkora teherbírású – nézek a didergő emlékköre –, hogy még ezt a másik, vele párhuzamos, de aláhanyatló boltívet, a tragikus történelem súlyát is magára veheti. A jövőt búrják el együtt.

(1977–1997)

Beke György

Kurucvilág Komárom megyében

*„Hazánk szentje, szabadság vezére,
Sötét éjben fényes csillagunk...”
(Petőfi: Rákóczi)*

Történelmi előkép

1701. április 18-ára virradó éjszakán a Salm Károly ezred két tisztje töri be a nagysárosi Rákóczi-kastély hálósobájának ajtaját, és a felesége betegágya mellett álló II. Rákóczi Ferencet a császár (I. Lipót 1657–1705) nevében letartóztatják. A drámai eseményt – maga az érintett – így mondja el: „...s az ajtó egy hatalmas ütésre felnyílt, s két ismerős Salm-ezredbeli százados gyertyával és pisztolyokkal fölszerelve körülfogta az ágyat, és engem a császár nevében fogolynak nyilvánított.”¹ A letartóztatott II. Rákóczi Ferenc a Habsburg birodalom leggazdagabb főura volt, kinek a vagyona jóval meghaladta a császár tulajdonát. Várainak, kastélyainak száma több százra volt tehető. Kezében összpontosult a Rákócziak, valamint édesanyja révén, a Zrínyiek vagyona is.

De mi is volt a végte Rákócziak, kivel a rabszállító gyors ütemben vágatott Bécsújhely felé. A fejtett kérdésre a választ maga a történelem adta meg. 1686-ban ugyan Magyarország fel szabadult a török uralom alól, azonban ezzel csak az elnyomó változott, mivel ezt követte az előbbinél is keményebb osztrák hegemonia. Az ország elviselhetetlen állapotáról ad bizonyosságot gróf Zichy István országbíró, Komárom vármegye főispánja 1685-ben keltezett levele, báró Koháry István főleki kapitánynak címezve: „Szegény hazánk valóban nagy pusztulásra juta; ha isten hamar békességet nem ad, éhenhaló elég leszén.”² A történelmi helyzet tragikus szintézisét Komárom vármegye levéltárosa, Alapy Gyula így vonja meg: „A török pusztítás ahhoz képest emberséges hadviselés volt, amit a zsoldos katonák és az országra szabadított

¹ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bratislava, 1976. 96. old.

² Borovszky Samu: Komárom vármegye... Országos Monográfiai Társaság, Bp., 1907. 462. old.